

Liberackie archiwa: wokół kolekcji B.S. Johnsona oraz Zenona Fajfera i Katarzyny Bazarnik*

Katarzyna Biela

ORCID: 0000-0002-7392-2546

*Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu badawczego finansowanego z środków Narodowego Centrum Nauki w Polsce; grant pt. "B.S. Johnson i liberatura"; nr referencyjny: 0201/DIA/2018/47.

Ostatnie lata poświęciłam na badanie twórczości angielskiego autora awangardowego B.S. Johnsona oraz polskich twórców: Zenona Fajfera i Katarzyny Bazarnik – pisarzy, dla których istotna jest nie tylko treść, ale także materialność książki. Uważają oni, że cechy dzieła, takie jak kształt woluminu, rodzaj użytego fontu oraz rozmieszczenie elementów na stronie, mają znaczący wpływ na doświadczenie czytelnicze i powinny pasować do treści utworu. Fajfer i Bazarnik są zresztą twórcami terminu „liberatura”, odnoszącego się do „twórczego pisania, które łączy tekst i jego fizyczną formę w nierozzerwalną całość w obrębie przestrzeni książki¹”. Zainteresowanie materialnością woluminu widoczne jest zarówno w ich esejach i publikacjach naukowych², jak

¹ Katarzyna Bazarnik, *Liberature. A Book-bound Genre* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016), 13, moje tłum.

² Zob. m.in. *Od Joyce'a do liberatury. Szkice o architekturze słowa*, red. Katarzyna Bazarnik (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2002); Zenon Fajfer, *Liberatura czyli literatura totalna*, red. Katarzyna Bazarnik (Kraków: Korporacja Ha!art, 2010); Katarzyna Bazarnik, *Joyce & Liberature* (Praga: Litteraria Pragensia, 2011); Katarzyna Bazarnik, *Liberature. A Book-bound Genre* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016); *Refresh the Book: On the Hybrid Nature of the Book in the Age of Electronic Publishing*, red. Viola Hildebrand-Schat, Katarzyna Bazarnik, Christoph Benjamin Schulz (Leiden and Boston: Brill Rodopi, 2021); Katarzyna Bazarnik, *Liberature as World Literature*, w: *Polish Literature as World Literature*, red. Piotr Florczyk, K.A. Wisniewski (New York, London, Dublin: Bloomsbury Academic, 2022).

i w dziełach literackich, takich jak napisane wspólnie (*O*)*patrzenie* i *Oka-leczenie*, oraz w poezji³ i dramatach⁴ Fajfera.

Do badań komparatystycznych i zestawienia poetyki liberatury z twórczością Johnsona zainspirował mnie artykuł Fajfera i Bazarnik *Krótką historia liberatury*⁵ z 2004 roku, w którym zwracają oni uwagę na to, jak wielu pisarzom przestrzeń książki nie jest obojętna. Wymieniają między innymi angielskiego postmodernistę jako jedną z kluczowych postaci na drodze rozumienia książki jako medium: „Ze względu na konsekwentnie liberacki charakter twórczość [B.S. Johnsona] zasługuje na odrębną uwagę. Praktycznie wszystkie utwory B.S. Johnsona charakteryzują się typowym raczej dla liberatury niż tradycyjnej powieści podejściem do tekstu, któremu bezwzględnie podporządkowane zostały budowa i układ typograficzny książki⁶”. Te spostrzeżenia stały się punktem wyjścia do badań nad tym, jak z jednej strony liberatura pozwala czytać twórczość Johnsona, a z drugiej – jak jego teksty pomagają jeszcze lepiej zrozumieć koncept zaproponowany przez Fajfera i Bazarnik⁷.

Z racji tego, że nie wszystkie utwory wspomnianych autorów zostały opublikowane czy opracowane naukowo, w trakcie kwerend trafiłam do archiwów Johnsona oraz Fajfera i Bazarnik. Przyjrzenie się zgromadzonym przez nich materiałom oraz strategiom ich porządkowania pozwoliło mi przeanalizować, jak zbiory Johnsona oraz Fajfera i Bazarnik ukazują multimodalny charakter ich twórczości, a także z jakimi taktykami archiwistycznymi mamy do czynienia. Warto przyrzeć się tym kwestiom bliżej i zasugerować sposoby nawigowania po ich kolekcjach z uwagi na to, że obie zostały przeniesione z przestrzeni prywatnej do bibliotek narodowych i są aktualnie dostępne dla szerokiego grona czytelników: archiwum Johnsona ulokowano w Bibliotece Brytyjskiej (The British Library) w Londynie w 2008 roku, a to należące do Zenona Fajfera i Katarzyny Bazarnik od 2022 roku jest dostępne w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie.

Jako że liberatura jest kategorią ahistoryczną, co znaczy, że można ją odnieść także do dzieł opublikowanych przed wprowadzeniem tego pojęcia⁸, pozwolę sobie nazwać obie omawiane kolekcje „liberackimi”. Należy jednak zaznaczyć, że Johnson nie miał okazji zaznajomić się z poetyką zaproponowaną przez Fajfera i Bazarnik, a polscy twórcy dowiedzieli się o jego twórczości już po opublikowaniu pierwszych tekstów o liberaturze. Mamy więc do czynienia z autorami, których myślenie o książce jest bardzo zbliżone, ale niezależne. Ich strategie porządkowania materiałów w archiwach cechować będzie zatem wiele podobieństw, ale także różnic wynikających z autorskiego podejścia do multimodalnych zbiorów.

³ Zob. Zenon Fajfer, *Powieki* (Szczecin, Bezzrecze: Wydawnictwo Forma, 2013); Zenon Fajfer, *Widok z głębokiej wieży* (Szczecin, Bezzrecze: Wydawnictwo Forma, 2015); Zenon Fajfer, *Pieśń słowronka* (Szczecin, Bezzrecze: Wydawnictwo Forma, 2023).

⁴ Zob. Zenon Fajfer, *Odlot* (Kraków: Korporacja Ha!art, 2019) i Zenon Fajfer, „Uwolnienie”, w: *Konkurs Dramaturgiczny STREFY KONTAKTU. Baza Sztuk*, https://strefykontaktu.pl/sk/Baza_sztuk,82, dostęp 11.08.2023).

⁵ Katarzyna Bazarnik, Zenon Fajfer, „*Krótką historia liberatury*”, w: Zenon Fajfer, *Liberatura czyli literatura totalna*, red. Katarzyna Bazarnik (Kraków: Korporacja Ha!art, 2010), 85–92.

⁶ Bazarnik, Fajfer, „*Krótką historia liberatury*”, 90.

⁷ Szczegółowe wyniki badań wkrótce opublikuję w książce *Encounters in Theatre and Liberature: B.S. Johnson and Zenon Fajfer* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2023).

⁸ Bazarnik, Fajfer, „*Krótką historia liberatury*”, 85–86.

Archiwum B.S. Johnsona

Jeszcze przed upublicznieniem kolekcji Johnsona jego biograf Jonathan Coe spędzał długie godziny w mieszkaniu artysty, przedzierając się przez ogrom materiału dokumentującego jego życie i twórczość⁹. W efekcie przedłożył biografiię wydawnictwu znacznie później, niż planował¹⁰, jednak efekt przyniósł mu zasłużone uznanie, a także zachęcił innych do zainteresowania się dorobkiem eksperymentalisty¹¹. W 2008 roku, cztery lata po publikacji *Like a Fiery Elephant: The Story of B. S. Johnson*, materiały z gabinetu pisarza udostępniono w The British Library w Londynie, gdzie zarejestrowani czytelnicy mogą je zamawiać i przeglądać w czytelni manuskryptów. Pozycje posegregowane są alfabetycznie według tytułów, a często także według daty powstania i rodzaju materiału (np. pierwszy szkic, drugi szkic, kopia końcowa, recenzje z gazet, korespondencja dotycząca konkretnego tematu).

Kolekcja obejmuje między innymi szkice odręczne i maszynopisy, co pozwala prześledzić proces tworzenia dzieł, a także dostrzec jego niekonwencjonalność. W przypadku niektórych zabiegów, na przykład zastosowania podwójnej kolumny, układ tekstu na stronie widoczny w rękopisie wygląda podobnie jak ten w ostatecznej publikacji. Niekiedy jednak kształt rękopisu czy pierwowzoru odbiega od ostatecznej formy dzieła. Charakterystyczne dla *Nieszczęśnych*¹² spacje o zmiennej szerokości, możliwe do usystematyzowania dopiero na etapie składu, sygnalizowane są w manuskrypcie kropkami oddzielającymi zdania¹³. *Nieszczęśni* to zresztą powieść w pudełku, która po opublikowaniu w wydawnictwie przypomina rozmiarami standardowej grubości książkę. Archiwalny rękopis zachowany jest natomiast w solidnym, dużym pojemniku o wielkości porównywalnej ze standardowym opakowaniem na buty, jako że musi pomieścić odręcznie zapisane kartki formatu A4¹⁴. To przypadek ukazujący, jak autor rozwija narzędzia wpływające na rozmieszczenie słów na stronie i kształt woluminu, by potem dopracować je we współpracy z wydawcą.

Ponadto w zbiorach The British Library znaleźć można materiały ukazujące kontekst powstania dzieł Johnsona: wycinki z gazet, recenzje, programy teatralne, scenariusze filmowe, a także kosztorysy produkcji sztuk i nagrań. Korespondencja wydawnicza daje wgląd w przebieg spraw związanych z wydaniem książek i wystawianiem sztuk, a listy wymieniane z innymi pisarzami ukazują brytyjskie życie literackie lat 60. i 70. XX wieku. Na uwagę zasługują napisany ogromnym, szerokim odręcznym pismem list od noblisty Harolda Pintera oraz praktycznie niemożliwe do odczytania pocztówki Samuela Becketta. Zachowała się także korespondencja

⁹ Rozmowa z Virginią Johnson z 5 marca 2017.

¹⁰ Jonathan Coe, *Like a Fiery Elephant. The Story of B. S. Johnson* (London: Picador, 2004), 202.

¹¹ Publikacje wydane po biografii Coe obejmują m.in. *Re-reading B. S. Johnson* pod redakcją Philipa Tew i Glyna White'a (2007), *The Subject Rising against its Author. A Poetics of Rebellion in Bryan Stanley Johnson's Oeuvre* autorstwa Miriam Havemann (2011), *Well Done God! Selected Prose and Drama of B. S. Johnson* pod redakcją Jonathana Coe, Philipa Tew i Julii Jordan (2013), *B. S. Johnson and Post-War Literature: Possibilities of the Avant-Garde* pod redakcją Martina Ryle'a i Julii Jordan (2014), *The B. S. Johnson – Zulfikar Ghose Correspondence* pod redakcją Vanessa Guignery (2015). W latach 2014, 2015 i 2017 ukazały się także trzy numery „BSJ: The B.S. Johnson Journal”. W Polsce poświęcono Johnsonowi numer czasopisma „Literatura na Świecie” w 2008 r., znajdują się w nim m.in. fragmenty jego utworów w tłumaczeniu Ewy Kowal. Wybrane dzieła Johnsona (*Nieszczęśni*, 2008 i *Przełożona w normie*, 2012) zostały w całości przetłumaczone na język polski przez Katarzynę Bazarnik i ujęte w liberackiej serii w Korporacji Ha!art. Twórczość Johnsona i jego biografiię przetłumaczono także na język francuski i włoski.

¹² B.S. Johnson, *The Unfortunates* (London: Picador, 1999). Polskie tłumaczenie: B.S. Johnson, *Nieszczęśni*, tłum. Katarzyna Bazarnik (Kraków: Korporacja Ha!art, 2008).

¹³ Manuskrypt w archiwum The British Library, nr MS 89001/1/4/2.

¹⁴ Zob. manuskrypt w archiwum The British Library nr MS 89001/1/4/2 oraz MS 89001/1/4/4.

z przyjacielem Johnsona Tonym Tillinghastem, pierwowzorem postaci Tony'ego w powieści pudełkowej *Nieszczęśni*. Ta część archiwum, choć zdecydowanie bardziej tradycyjna, stanowi przydatne uzupełnienie rękopisów i maszynopisów, a także wydanych i szeroko dostępnych dzieł Johnsona. Pozwala wyciągnąć wnioski na temat tego, w jakich warunkach społeczno-ekonomicznych powstawały poszczególne dzieła i jak komunikacja z wydawcami, recenzentami i innymi twórcami mogła wpłynąć na warsztat pracy twórcy.

Za możliwość korzystania ze zbiorów odpowiadają zarówno The British Library, jak i zaangażowani w upowszechnianie zbiorów bliscy pisarza. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że wielkość archiwum zawdzięczamy też samemu Johnsonowi, który, jak wiadomo z jego biografii, starannie kolekcjonował, ale też organizował materiały w domowym gabinecie. Coe zwraca uwagę na wykresy słupkowe, na których twórca zaznaczał liczbę słów napisanych każdego dnia, świadczące o nieodpartej chęci porządkowania awangardowego materiału i pilnowania tempa pracy¹⁵. Również w korespondencji i kosztorysach Johnson ukazuje się jako pragmatyczny ekonomista oraz odpowiedzialna głowa rodziny. Jednocześnie nie sposób pominąć emocji autora, co do których wnioski można wyciągnąć na podstawie zachowanych rękopisów. W szkicach sztuk teatralnych i listach odnaleźć można fragmenty uderzające w konserwatyzm kościoła¹⁶ lub opieszałość wydawców, napisane znacznie rozleglej niż pozostałe, z większym rozmachem i wyrazami frustracji. Dokumenty wymieniane z wydawcami świadczą również o tym, w jak dobrym świetle Johnson chciał zaprezentować swoje utwory, a zarazem z jak zrozumiałą irytacją podchodził do odmowy lub konieczności wprowadzenia radykalnych zmian.

Archiwum ukazuje charakterystyczne dla Johnsona zainteresowanie multimodalnością. Jego koncepcja wpisuje się w znany z szeroko dostępnych książek i badań literaturoznawczych wizerunek awangardowego pisarza¹⁷, szukającego nowych sposobów przekazywania znaczeń poprzez układ tekstu na stronie i kształt książki. Jednocześnie uzupełnia tę sylwetkę o interesujące szczegóły dzięki rękopisom, maszynopisom i innym dokumentom zachowanym z czasów, gdy Johnson tworzył, wydawał, a niekiedy także rewidował pomysły. Dodatkowo materiały wskazują na różnorodność mediów, z jakich twórca korzystał na różnych etapach drogi artystycznej. Archiwum pozwala zobaczyć go nie tylko jako autora powieści, ale również jako dramatopisarza, reżysera, dziennikarza i komentatora życia literackiego. Taka perspektywa koresponduje z tą wyłaniającą się z publikacji jego dzieł – kolekcji przygotowanej przez Brytyjski Instytut Filmowy i antologii *Well Done God!* – które zdają się wskazywać na zwrot ku różnorodności widocznej w dokonaniach Johnsona. Dzięki tym wydaniom ogólnodostępne publikacje Brytyjczyka obejmują już nie tylko prozę i poezję, ale także sztuki teatralne, filmy i artykuły prasowe.

Kolekcja Zenona Fajfera i Katarzyny Bazarnik

Archiwum Zenona Fajfera i Katarzyny Bazarnik stopniowo przechodziło restrukturyzację analogiczną do tej obserwowanej w przypadku zbiorów Johnsona. Organizowanie kolekcji

¹⁵Coe, 193–194.

¹⁶Zob. B.S. Johnson, „Whose Dog Are You?” play for Royal Shakespeare Company (1967), manuskrypt nr MS 89001/3/1/13 w archiwum The British Library.

¹⁷Zob. przyp. 11.

rozpoczęli oni od rozwijania prywatnego archiwum, jednak od czasu zdefiniowania liberatury w 1999 roku udostępniają swoje zbiory we współpracy z instytucjami państwowymi, szczególnie bibliotekami. Kolekcja obejmuje ich własne utwory, a także dzieła innych autorów, którym równie bliska jest materialność książki.

W 2002 roku Czytelnia Liberatury została otwarta w Małopolskim Instytucie Kultury w Krakowie, którego motto wyznaczające zasady funkcjonowania brzmi: „Kultura żyje w obiegu albo nie istnieje¹⁸”. Zgodnie z tym hasłem kolekcję systematycznie uzupełniano o nowe pozycje związane z profilem zbiorów między innymi dzięki środkom z grantu przyznanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹⁹. Początkowo czytelnia dysponowała jedynie spisana listą książek, która nie pozwalała na swobodne wyszukiwanie, charakterystyczne dla katalogów internetowych. Z czasem udało się stworzyć podstronę internetową powiązaną z witryną MIK-u, gdzie zapoczątkowano tworzenie katalogu – projekt ten nie został jednak ukończony. Co istotne, współpraca z MIK-iem umożliwia Fajferowi i Bazarnik promowanie liberatury podczas organizowanych przez Instytut spotkań.

W 2010 roku biblioteka MIK-u została włączona do Biblioteki Wojewódzkiej w Krakowie, co wiązało się z koniecznością przeniesienia całości jej zbiorów. Fajfer i Bazarnik zgodzili się na zmianę miejsca kolekcji liberatury pod warunkiem zaaranżowania dla niej osobnej czytelnicy. Biblioteka Wojewódzka planowała wówczas wykorzystanie nowego budynku – Arteteki – gdzie postanowiono umieścić liberackie zbiory. Spośród trzech pięter opisanych kolejno hasłami: dźwięk, obraz i słowo, ostatnie pozostawało do dyspozycji Fajfera i Bazarnik. Nową czytelnię otwarto w 2012 roku, przenosząc do niej także książki wpisujące się w poetykę liberatury, które już wcześniej należały do Biblioteki Wojewódzkiej. Część zbiorów ułożono na otwartych półkach; inne materiały prezentowano w oszklonych gablotach, przygotowanych specjalnie na ten cel. Sposób eksponowania kolekcji w formie ekspozycji nawiązuje do Wystawy Książki Niekonwencjonalnej z 1999 roku. W trakcie tego wydarzenia Fajfer i Bazarnik prezentowali swoją kolekcję na kilkanaście dni przed wydaniem liberackiego eseju-manifestu *Liberatura. Aneks do słownika terminów literackich*²⁰.

Dzięki projektowi gablot liberackie archiwum zyskało – obok funkcji dokumentacyjnej – szczególną wartość wizualną. Kompozycja czterech gablot oddawała strukturę włoskiego sonetu: każdemu wersowi odpowiadała jedna z czternastu pól. W pierwszej z oszklonych szaf znajdowały się tomy wydane przed zdefiniowaniem liberatury, których autorzy zachowali tradycyjną formę kodeksu, jednocześnie eksperymentując w jej obrębie. Jako przykład wskazać można *Pieśni niewinności i doświadczenia* Williama Blake’a, którego poezja wmalowana jest w towarzyszące jej obrazy; zachęcający do nieliniowego czytania *Rzut kośćmi nigdy nie zniesie przypadku* Stéphane’a Mallarmé²¹; *Życie i myśli JW Pana Tristrama Shandy* Laurence’a Sterne’a ze słynną czarną stroną ukazującą śmierć bohatera czy nawiązujące do różnorodnych form i gatunków powieści Jamesa Joyce’a. Druga gablota z czterema półkami nadal prezentowała dzieła sprzed 1999 roku, jednak

¹⁸Informacje o historii tego archiwum zebrano podczas rozmowy z Zenonem Fajferem i Katarzyną Bazarnik w dniu 15 grudnia 2022.

¹⁹Projekt „Wstęp do liberatury!” w ramach programu „Promocja czytelnictwa. Priorytet 2 – Rozwój sektora książki i promocja czytelnictwa. Nabór II – maj 2008”.

²⁰Zenon Fajfer (2010 [1999]). „Liberatura. Aneks do słownika terminów literackich”, w: Zenon Fajfer, *Liberatura czyli literatura totalna*, red. Katarzyna Bazarnik (Kraków: Korporacja Ha!art, 2010), 22–28.

²¹Stéphane Mallarmé, *Rzut kośćmi nigdy nie zniesie przypadku*, tłum. Tomasz Różycki (Kraków: Korporacja Ha!art, 2005).

oprócz liberackich kodeksów można w niej było znaleźć także książki wykraczające poza tę formę, między innymi powieści w pudełku: *Composition No. 1* Marca Saporty²² i *Nieszczęsnych* B.S. Johnsona²³. W gablotach (z trzema półkami) trzeciej i czwartej dotyczących materiałów powstałych po cezurze wyznaczonej manifestem Fajfera umieszczono formy niekodeksowe, w tym utwory autorów kolekcji. Warto zaznaczyć, że wszystkie półki wykonano ze szkła, co ułatwiało zarówno oglądanie książek pod różnymi kątami, jak i spoglądanie na wiele z nich jednocześnie. Kustosz Tomasz Kalita zaproponował też, by wzdłuż górnych krawędzi gablot zapisano cytaty z *Finnegans Wake*.

Z upływem czasu kolekcja wzbogacała się o nowe pozycje, zgodne z rekomendacjami Fajfera i Bazarnik, a dodatkowo kustosze samodzielnie zamawiali nowe książki dopasowane do profilu czytelnicy. Dzięki temu zbiory zaczęły się powiększać także bez bezpośredniego zaangażowania autorów konceptu liberatury. Podczas konferencji *Iconicity in Language and Literature*, odbywającej się w 2005 roku, Fajfer i Bazarnik poznali profesora Johna White'a z University College London, który zaoferował uzupełnienie archiwum. Wśród egzemplarzy przesłanych przez badacza znalazł się chociażby oryginalny, niemieckojęzyczny tom kolażowej poezji w pudełku *Strażnik bierze swój grzebień* autorstwa Herty Müller²⁴.

Jednak kwestia katalogu nadal pozostała nierozwiązana ze względu na problem ze statusem prawnym książek będących prywatną własnością Fajfera i Bazarnik. Zostały one złożone do depozytu, a ich tytuły spisano na liście. To nie wystarczyło, by pozycje z liberackiej kolekcji mogły zostać ujęte w katalogu Biblioteki Wojewódzkiej na takiej samej zasadzie jak inne publikacje. Materiały były dostępne do wglądu na miejscu, ale nie można było zagwarantować możliwości wypożyczenia ich do domu. Nie zmienia to faktu, że rozważano taki sposób upowszechniania liberatury i dążono do niego, co świadczy o tym, że kolekcję traktowano jako integralną część biblioteki publicznej, a nie archiwum, którego celem jest uporządkowanie i ochrona materiałów bez możliwości ich wypożyczenia.

Przeniesienie czytelnicy liberatury do Arteteki zmieniło także sposób promowania kolekcji. Fajfer i Bazarnik zaczęli coraz intensywniej prezentować zbiory za granicą. Ich praktyka artystyczna coraz ściślej wiązała się z działalnością naukową i nawiązywaniem kontaktów z uniwersytetami. Pokazywali oni kolekcję w formie wystaw i performansów, a także opowiadali o niej na wykładach gościnnych i konferencjach. Uczestniczyli w festiwalach i organizowali warsztaty, podróżując po Europie, jak również po Stanach Zjednoczonych i krajach azjatyckich²⁵. Liczne podróże sprawiały, że liberackie archiwum zaczęło funkcjonować w nowy sposób – kolekcja pozostawała w Bibliotece Wojewódzkiej, a jednocześnie jej część służyła do szerzenia konceptu na forum międzynarodowym. Był to również okres, kiedy Fajfer i Bazarnik zdecydowali, by uzupełniając zbiory, kupować

²²Pierwsze wydanie: Marc Saporta, *Composition no. 1* (Paris: Seuil, 1962). Wydania angielskie: Marc Saporta, *Composition no. 1*, tłum. Richard Howard (New York: Simon and Schuster, 1963; Marc Saporta, *Composition no. 1*, Visual Editions, 2011).

²³Johnson, *Nieszczęśni*.

²⁴Herta Müller, *Strażnik bierze swój grzebień/Der Wächter nimmt seinen Kamm* (Kraków: Korporacja Ha!art, 2010).

²⁵Podróże Fajfera i Bazarnik obejmowały następujące wydarzenia: 2009 – wystawa w Bristolu; 2010 – pobyt w Belfaście; 2011 – wystawy w Nowym Jorku, Filadelfii, Chicago i Oakland, wystawa i festiwal w Tajpej w Tajwanie, wykład w Tokio, reprezentacja Polski na Europejskim Kongresie Kultury we Wrocławiu (wystawa i warsztaty); 2012 – konferencja i wystawa na University of Kent w Canterbury (Anglia); 2013 i 2014 – festiwal Eliasa Canettiego w Ruse (Rumunia), wystawa w Akademii Sztuk Pięknych w Sofii (Bułgaria), festiwal poezji dźwiękowej w Krajowej (Rumunia), wystawa i performanse na Festiwalu Kultury Polskiej w Tuluzie (Francja); 2015 – festiwal poezji o undergroundowym charakterze w Brukseli, Electronic Literature Conference w Bergen.

dwa egzemplarze każdego tomu, unikając w ten sposób konieczności czasowego redukowania materiałów dostępnych w Krakowie ze względu na ekspozycje zagraniczne. Jednocześnie promowanie kolekcji sprawiało, że coraz więcej osób odwiedzało Artetekę. Uczestnicy międzynarodowych konferencji i wystaw, którzy szczególnie zainteresowali się treściami prezentowanymi przez Fajfera i Bazarnik, niejednokrotnie przyjeżdżali do Krakowa, by obejrzeć stacjonarne archiwum. Służyło ono także podczas konferencji organizowanych w Instytucie Filologii Angielskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie Bazarnik upowszechniała liberaturę jako pracownik naukowy tej jednostki.

Wiosną 2022 roku kolekcja została przeniesiona do Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie i jest już właściwie w całości skatalogowana. Podobnie jak materiały Johnsona, zbiory Fajfera i Bazarnik są więc dostępne w jednej z największych bibliotek w kraju i udostępniane w czytelni poświęconej materiałom rzadkim (w Czytelni Starych Druków). Archiwum krakowskie od brytyjskiej kolekcji odróżnia jednak to, że przygotowane zostało we współpracy z jego twórcami i właścicielami – Fajferem i Bazarnik – co czyni ich współodpowiedzialnymi za kwestie formalne, a jednocześnie daje im możliwość konsultacji z bibliotekarzami oraz szansę na promowanie kolekcji. Ponadto archiwum to ma bardziej złożoną funkcję niż Johnsonowskie. Z jednej strony krakowski zbiór ukazuje twórczość jego właścicieli poprzez ich książki, rękopisy, programy festiwali, na których występowali, oraz dokumentację prowadzonego przez nich Stowarzyszenia Zenkasi. Z drugiej strony to kolekcja zebranych przez Fajfera i Bazarnik dzieł wykorzystujących materialność i przestrzenność książki, w której znajdziemy przykłady literatury światowej. Jest to zatem zbiór międzynarodowy, obejmujący utwory napisane w różnych językach, przez kobiety i mężczyzn, pisarzy znanych i debiutujących. Obok dzieł szeroko dostępnych obecne są unikatowe, jak chociażby *Travelling People* B.S. Johnsona²⁶ czy wspomniany *Der Wächter nimmt seinen Kamm* Herty Müller. Ponadto charakterystyczne dla kolekcji w Bibliotece Jagiellońskiej są również publikacje naukowe, niekoniecznie liberackie same w sobie, ale opowiadające o multimodalności – tomy prezentujące poetykę liberatury, poruszające kwestie genologiczne, zawierające analizy utworów dostępnych w kolekcji. Nie sposób pominąć też aspektu wizualno-wystawowego. Polscy twórcy od zawsze zdają się dostrzegać wartość ekspozycyjną swoich zbiorów i również w Bibliotece Jagiellońskiej planowane jest stworzenie gabloty prezentującej wybrane publikacje w ogólnodostępnej części budynku, poza magazynem z utworami niekonwencjonalnymi. Archiwum Johnsona składa się natomiast głównie z dokumentów, manuskryptów i maszynopisów raczej nieupublicznianych w formie wystawowej.

Zbiory Fajfera i Bazarnik, szczególnie po uzupełnieniu o publikacje naukowe w trakcie przenoszenia do Biblioteki Jagiellońskiej, są więc kompleksową przestrzenią do poznawania i badania liberatury; miejscem jednoczącym czytelników i badaczy, oferującym szeroki wybór materiałów, które pozwolą lepiej zrozumieć liberacką jedność treści i formy, a także doświadczyć takiej jedności podczas lektury awangardowych dzieł. Z jednej strony kolekcja ta jest przekrojowa, wykraczająca poza podziały epokowe czy geograficzne, a z drugiej świadczy o tym, jakimi twórcami są Fajfer i Bazarnik. W ten sposób różni się ona od brytyjskiego archiwum, które ukazuje przede wszystkim samego Johnsona – i to szczególnie jego rękopisy, maszynopisy i dokumenty, a nie utwory wydane i dostępne w księgarniach. Polski zbiór prezentuje Fajfera i Bazarnik, ich materiały oraz charakterystyczny dla nich warsztat, a ponadto daje wgląd w opisany przez nich koncept i kojarzoną z nimi poetykę.

²⁶Pierwsze wydanie: B.S. Johnson, *Travelling People* (London: Constable, 1963). Wydanie dostępne w liberackim archiwum Fajfera i Bazarnik: B.S. Johnson, *Travelling People* (London: Transworld, 1964).

Mimo tych różnic archiwum Fajfera i Bazarnik, podobnie jak Johnsonowskie, ukazuje proces twórczy awangardowych autorów. Fajfer również ma w swoich zbiorach rękopisy – z czasów pracy nad trójksięgiem o tytule *Oka-leczenie*²⁷, a także rękopis wiersza *Widok z usypanego wzgórza* wydrukowanego w *Odlocie*²⁸. Liberacka kolekcja prezentuje również to, jak niekonwencjonalna książka potrafi się zmieniać na przestrzeni lat. Przykładem może być *(O)patrzenie* Fajfera i Bazarnik, które najpierw drukowane było w formacie zbliżonym do A5²⁹, a następnie zostało dołączone do *Oka-leczenia*³⁰, w mniejszym rozmiarze dopasowanym do trójksięgu³¹. Podobnie *dwadzieścia jeden liter*³² oficjalnie ukazało się w 2010 roku, ale prototyp dostępny był już pięć lat wcześniej. Natomiast wiersz w butelce, *Spoglądając przez ozonową dziurę*³³, doczekał się dwóch wydań – w 2004 i 2009 roku. Choć po opublikowaniu drugiej wersji danego utworu pierwsza nie jest już wznawiana, a prototypy nie są ogólnodostępne, w Bibliotece Jagiellońskiej prześledzić można wszystkie etapy pracy, które doprowadziły do ostatecznego kształtu książki. Oprócz tego archiwum świadczy o wszechstronności Fajfera i Bazarnik oraz ich zainteresowaniu multimodalnością, a to koresponduje z poszukiwaniem odpowiedniego medium i formy przekazu przez Johnsona. W dorobku Fajfera znajdziemy poezję, eseje, sztuki teatralne i artykuły. Bazarnik z kolei, znana w ostatnim czasie szczególnie z pracy naukowej, w latach 90. zdobyła też doświadczenie jako asystentka reżysera teatralnego. Do tego należy dodać wymienione wyżej zagraniczne prezentacje ich obojga. W odpowiedzi na tę różnorodność Biblioteka Jagiellońska udostępnia także materiały audiowizualne, na przykład wystąpienie z Japonii czy wieczór poetycki w Teatrze Rialto.

Omawiani twórcy mają więc podobną wrażliwość, pozwalającą im łączyć niekonwencjonalność i swobodę twórczą w zakresie wykorzystywania mediów ze skrupulatnym organizowaniem dzieł oraz dokumentowaniem szkiców i publikacji. Johnson zachowywał i starannie oznaczał kolejne wersje swoich tekstów, korespondencję, kosztorysy i inne materiały, co pozwoliło Jonathanowi Coe poruszać się po materiałach tak swobodnie, by odtworzyć różnorakie epizody z jego życia i spisać je w formie biografii. W rezultacie również w The British Library materiały ułożone są tematycznie i chronologicznie, dzięki czemu możliwe jest konsekwentne i efektywne wyszukiwanie. Podobnie Fajfer i Bazarnik od wielu lat zarówno kolekcjonują publikacje wpisujące się w poetykę liberatury, jak i dokumentują własną twórczość i jej recepcję między innymi w formie wycinków z gazet i recenzji ich spektakli. Ich zbiory stanowią bogate źródło informacji o zmianach w sposobie myślenia o książce i jej materialności, a także ukazują rozwój działalności artystycznej Fajfera i Bazarnik oraz prowadzonej przez nich liberackiej serii w wydawnictwie Ha!art.

Konkluzje

Polscy twórcy podobnie jak spadkobiercy Johnsona chcą upubliczniać niekonwencjonalne zbiory w celu ich popularyzacji, mimo że wybrane materiały o niekodeksowym kształcie czy

²⁷Zenon Fajfer, Katarzyna Bazarnik. *Oka-leczenie* (Kraków: Korporacja Ha!art, 2009).

²⁸Zenon Fajfer, *Odlot* (Kraków: Korporacja Ha!art, 2019).

²⁹Katarzyna Bazarnik, Zenon Fajfer, *(O)patrzenie* (Kraków: Krakowska Alternatywa, 2003).

³⁰Fajfer, Bazarnik, *Oka-leczenie*.

³¹Katarzyna Bazarnik, Zenon Fajfer, *(O)patrzenie* (Kraków: Korporacja Ha!art, 2009).

³²Zenon Fajfer, *dwadzieścia jeden liter* (Kraków: Korporacja Ha!art, 2010).

³³Zenon Fajfer, *Spoglądając przez ozonową dziurę* (Kraków: Korporacja Ha!art, 2004). Wydanie drugie: 2009.

fragmentarycznej strukturze stawiają przed nimi wyzwania w zakresie sposobu przechowywania i konserwacji. Zarówno zbiory Johnsona, jak i Fajfera i Bazarnik dostępne są obecnie w bibliotekach państwowych. Zgromadzone materiały obejmują ich liberackie książki i szkice, a także dokumenty dotyczące między innymi procesu wydawniczego, wystawiania spektakli i udziału w festiwalach. Rodzaj udostępnianych treści jest więc podobny – tak jak londyńską czytelnię manuskryptów wyróżnia niekonwencjonalny charakter udostępnianych dokumentów, tak Biblioteka Jagiellońska prezentuje liberackie książki jako dzieła unikatowe dostępne w Czytelni Starych Druków. Podobieństwa zauważyć można także, przyglądając się taktykom porządkowania Johnsona i Fajfera – obaj starają się zachować jak najwięcej i tak starannie uporządkować materiał, jakby czuli, że to na nich spoczywa odpowiedzialność dokumentowania procesu wydawniczego, osiągnięć i recenzji. Choć Johnson organizował materiały w latach 60. i 70., a Fajfer zajmuje się tym od lat 90., łączy ich założenie, że czytelnicy jeszcze wszystkiego nie wiedzą, że potrzebują przewodników po awangardowych kolekcjach.

Liberackie archiwa ukazują różnorodność użytych mediów i narzędzi wykorzystywanych do przekazywania znaczeń. Jak się okazuje, B.S. Johnson i Zenon Fajfer to awangardowi twórcy, którzy w czasie kolekcjonowania dbają o to, by ich archiwa pozostawały bogate w różnorodne źródła i możliwie czytelnie ukazywały rozwój praktyki artystycznej. Polska kolekcja ma jednak nieco inny charakter ze względu na to, że świadczy nie tylko o tym, kim są jej właściciele, ale także o tym, jak zaproponowany przez nich koncept liberatury zinterpretować można w kontekście literatury światowej i badań naukowych nad materialnością książki. W związku z tym zbiory Fajfera i Bazarnik są archiwum-czytelnią – obejmują także dzieła innych autorów, w tym te powstałe zdecydowanie wcześniej niż ich literacki debiut, oraz publikacje krytycznoliterackie i naukowe. Można zatem wskazać dwie perspektywy na organizowanie liberatury – polska kolekcja łączy dokumentację twórczości Fajfera i Bazarnik z udostępnianiem materiałów dotyczących rozumienia książki jako medium, podczas gdy archiwum B.S. Johnsona koncentruje się na prezentacji jego własnych dokonań i kontekstu powstania jego dzieł, ukazując brytyjskie życie literackie lat 60. przez pryzmat jego doświadczeń.

Bibliografia

- Bazarnik, Katarzyna. *Joyce & Liberature*. Praga: Litteraria Pragensia, 2011. – – –. (O)patrzenie. Kraków: Krakowska Alternatywa, 2003.
- – –. *Liberature. A Book-bound Genre*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016. – – –. (O)patrzenie. Kraków: Korporacja Ha!art, 2009.
- – –. „Liberature as World Literature”. W: *Polish Literature as World Literature*, red. Piotr Florczyk, K.A. Wisniewski, 193–207. New York, London, Dublin: Bloomsbury Academic, 2022. *BSJ: The B.S. Johnson Journal*. Red. J. Darlington, M. Hooper, M. Seddon, P. Tew, K. Zouaoui. Lulu.com 2014, 2015, 2017.
- Bazarnik, Katarzyna, Zenon Fajfer. „Krótka historia liberatury”. W: Zenon Fajfer, *Liberatura czyli literatura totalna*, red. Katarzyna Bazarnik, 85–92. Kraków: Korporacja Ha!art, 2010. *B.S. Johnson and Post-War Literature: Possibilities of the Avant-Garde*. Red. Martin Ryle, Julia Jordan. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Coe, Jonathan. *Like a Fiery Elephant. The Story of B. S. Johnson*. London: Picador, 2004.

- Fajfer, Zenon. *dwadzieścia jeden liter*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2010.
- – –. (2010 [1999]). „Liberatura. Aneks do słownika terminów literackich”. W: Zenon Fajfer, *Liberatura czyli literatura totalna*, red. Katarzyna Bazarnik, 22–28. Kraków: Korporacja Ha!art, 2010.
- – –. *Liberatura czyli literatura totalna*. Red. Katarzyna Bazarnik. Kraków: Korporacja Ha!art, 2010.
- – –. *Odlot*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2019.
- – –. *Pieśń słowronka*. Szczecin, Bezzrecze: Wydawnictwo Forma, 2023.
- – –. *Powieki*. Szczecin, Bezzrecze: Wydawnictwo Forma, 2013.
- – –. *Spoglądając przez ozonową dziurę*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2004. Wydanie drugie: 2009.
- – –. „Uwolnienie”. W: *Konkurs Dramaturgiczny STREFY KONTAKTU. Baza Sztuk*. https://strefykontaktu.pl/sk/Baza_sztuk,82. Dostęp 11.08.2023.
- – –. *Widok z głębokiej wieży*. Szczecin, Bezzrecze: Wydawnictwo Forma, 2015.
- Fajfer, Zenon, Katarzyna Bazarnik. *Oka-leczenie*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2009.
- Havemann, Miriam. *The Subject Rising against its Author. A Poetics of Rebellion in Bryan Stanley Johnson's Œuvre*. Hildesheim, Zürich, New York: Olms, 2011.
- Johnson, B.S. *Autograph first draft manuscript of „The Unfortunates”, in a box file with autograph notes showing text inside*. Manuskrypt nr MS 89001/1/4/2 w archiwum The British Library.
- – –. *Final typewritten manuscript for „The Unfortunates”, in a mock-up large scale box. (1967)*. Manuskrypt nr MS 89001/1/4/4 w archiwum The British Library.
- – –. *Nieszczęśni*. Tłum. Katarzyna Bazarnik. Kraków: Korporacja Ha!art, 2008.
- – –. *The Unfortunates*. London: Picador, 1999.
- – –. *Travelling People*. London: Constable, 1963.
- – –. *Travelling People*. London: Transworld 1964.
- – –. „*Whose Dog Are You?*” *play for Royal Shakespeare Company (1967)*. Manuskrypt nr MS 89001/3/1/13 w archiwum The British Library.
- Mallarmé, Stéphane. *Rzut kośćmi nigdy nie znieśie przypadku*. Tłum. Tomasz Różycki. Kraków: Korporacja Ha!art, 2005.
- Müller, Herta. *Strażnik bierze swój grzebień/ Der Wächter nimmt seinen Kamm*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2010.
- Od Joyce'a do liberatury. Szkice o architekturze słowa*. Red. Katarzyna Bazarnik. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2002.
- Refresh the Book: On the Hybrid Nature of the Book in the Age of Electronic Publishing*. Red. Viola Hildebrand-Schat, Katarzyna Bazarnik, Christoph Benjamin Schulz. Leiden and Boston: Brill Rodopi, 2021.
- Re-reading B. S. Johnson*. Red. Philip Tew, Glyn White. London: Palgrave Macmillan, 2007.
- Saporta, Marc. *Composition no. 1*. Paryż: Seuil, 1962.
- – –. *Composition no. 1*. Tłum. Richard Howard. New York: Simon and Schuster, 1963.
- – –. *Composition no. 1*. Visual Editions, 2011.
- The B. S. Johnson – Zulfikar Ghose Correspondence*. Red. Vanessa Guignery. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Well Done God! Selected Prose and Drama of B. S. Johnson*. Red. Jonathan Coe, Philip Tew, Julia Jordan. London: Picador, 2013.
- Wokół Jamesa Joyce'a*. Red. Katarzyna Bazarnik, Finn Fordham, Kraków: Universitas 1998.

SŁOWA KLUCZOWE:

B.S. Johnson

LIBERATURA

ABSTRAKT:

Artykuł jest podsumowaniem czteroletniej pracy w archiwach liberatów – angielskiego pisarza powojennego B.S. Johnsona oraz polskich twórców: Zenona Fajfera i Katarzyny Bazarnik. Omówiona zostaje w nim historia obu kolekcji oraz ich multimodalny charakter, korespondujący z awangardowymi dziełami autorów. W perspektywie komparatystycznej ukazane są strategie porządkowania wybierane przez Johnsona oraz Fajfera i Bazarnik, a także podobieństwa i różnice w ich sposobach archiwizowania literatury niekonwencjonalnej.

Zenon Fajfer

Katarzyna Bazarzik

biografia

ARCHIWUM

NOTA O AUTORCE:

Katarzyna Biela – pracuje jako asystentka w Instytucie Filologii Angielskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kieruje „Diamentowym Grantem” dotyczącym twórczości teatralnej B.S. Johnsona i Zenona Fajfera.